

LUND UNIVERSITY

Svälten. Hungeråren som formade Sverige

Magnus Västerbro

Bodensten, Erik

Published in:
Scandia

2020

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Bodensten, E. (2020). Svälten. Hungeråren som formade Sverige: Magnus Västerbro. *Scandia*, 86(1), 129-132. <https://journals.lub.lu.se/scandia/issue/view/3163>

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

om det säkert kan förmedla kunskap om ämnet till en bredare läsekrets än vad som vanligtvis nås av akademiska avhandlingar.

Men som redan framgått är rasforskningen inte det enda som boken handlar om, och faktum är att det är en helt annan aspekt av Retzius som enligt min bedömning är dess finaste inslag. Det är något som Uddenberg alltså inte uttryckligen anger som ett forskningsämne, men som ändå hela tiden berörs på ett intresseväckande sätt. Det gäller de i en bred mening infrastrukturella förutsättningarna för vetenskaplig forskning i Sverige under tiden strax före och runt sekelskiftet 1900, då universiteten ännu inte helt fått rollen som de självklara forskningscentra som de senare blev.

Här kunde Retzius som en av epokens sista vetenskapsproducenter växla mellan att utföra forskning som professor vid Karolinska institutet och att göra det som privatforskare. Att han kunde göra detta underlättades starkt av den förmögenhet han gift sig till genom sitt äktenskap med Anna Hierta (boken är i vissa delar en biografi över henne i nästan lika hög grad som över Retzius). Tillsammans använde de också sin förmögenhet för att finansiera andras forskningsprojekt genom sin kontroll över Stiftelsen Lars Hiertas Minne, som under ett antal år runt sekelskiftet var en viktig forskningsfinansier. På så sätt blev Gustaf Retzius och hans hustru mäktiga anslagsgivare under en period då naturvetenskapen å ena sidan utvecklades snabbt men där det å andra sidan ännu inte fanns någon egentlig offentlig forskningsfinansiering. Det är framställningen av deras aktörskap i denna halvt inofficiella forskningsinfrastruktur och de nätverk de byggde upp inom ramen för den som jag menar är bokens stora behållning.

Sammantaget har Uddenberg skrivit en läsvärd biografi över en viktig rasvetenskaplig aktör och maktthavare i den svenska forskningsvärlden i skarven mellan 1800- och 1900-tal, även om boken är svårbedömd eftersom den själv befinner

sig i en skarv mellan grundforskning och populärvetenskap. Det är dock inte om rasforskningen som boken bidrar med så mycket ny kunskap. Retzius insats som rasforskare liksom den äldre svenska rasforskningen över huvud taget, från dess linneanska rötter i 1700-talet och vidare utveckling under 1800-talet, väntar fortfarande på att behandlas på ett systematiskt, samlat och uttömmande sätt – trots de tidigare insatser som gjorts av forskare som Ljungström och andra. Här skulle en fördjupad studie av det svenska rasvetenskapliga 1800-tal som Retzius var en del av vara värdefull, inte minst för att belysa hur rasforskningen såg ut innan den institutionaliserades och före den mendelska genetikens genombrott. Ett sådant projekt skulle tveklöst ha nytta av Uddenbergs biografi. Men det skulle också behöva utföras med utgångspunkt i en teoretiskt grundad diskussion av termer som ras, rasism eller rasifiering, och föra en dialog med ett internationellt forskningsläge.

Martin Ericsson

Svälten. Hungeråren som formade Sverige

Magnus Västerbro

Albert Bonniers Förlag, 2018, 441 s.

Åren 1867–69 drabbades Sverige – först Norrland, sedan sydöstra Götaland – av en allvarlig missväxtkatastrof. Tusentals människor dog, och som vanligt var det sjukdomarna som följde i undernäringsens och migrationens spår som skördade nästan alla offer. Antalet födda barn, liksom ingångna äktenskap, sjönk dramatiskt. På motsvarande sätt steg antalet självmord, mord, stölder och konkurser kraftigt. Emigrationen tog nu fart på allvar. Om detta har journalisten och författaren Magnus Västerbro skrivit en kritikerrosad bok, vinnare av Augustpriset i fackboksklassen 2018. Här tas för första gången ett samlat grepp på nödåren 1867–69,

men Västerbro framhåller att boken inte i första hand är resultatet av egen forskning, utan i stället vilar tungt på en handfull tidigare studier. Ambitionen är vällovlig, och resultatet i långa stycken lyckosamt.

Västerbro täcker in en imponerande mängd aspekter och sätter in missväxtfenomenet i ett större historiskt sammanhang. Uppslagsrikt resonerar han bland annat om de hungrandes skamkänslor och om svältens minneskultur. Han beskriver tiggeriet och de ofta motsägelsefulla reaktioner det gav upphov till. Han funderar kring problemet med bidragsgivarnas tilltagande trötthet ("donor fatigue"). Och han tar spjörn mot skönlitterära verk som kommit att forma vår bild av 1800-talet och visar hur exempelvis Wilhelm Moberg och Per Anders Fogelström har skildrat fattigdomen på ett många gånger tillrättalagt sätt – att umbärandena alls inte adlade människorna utan tvärtom bröt ner dem, också i ett moraliskt hänseende. Snart sagt varje tänkbar infallsvinkel på fenomenet utforskas. Somligt kunde förvisso ha valts bort – så tillför exempelvis redogörelserna för Karl XV:s utsävningar inte mycket mer än en indignerad kontrastverkan till de hungrande. Andra aspekter kunde med fördel ha fördjupats.

Att 1860-talets missväxtkatastrof, som äger rum i en klassisk brytningstid i svensk historia, inte tilldragit sig mer vetenskapligt intresse är förvånande. Västerbro tangerar många intressanta ämnen som väntar på att utforskas närmare, så som nödåren som mediehändelse, nödhjälpskommittén som liberal styrning och narrativa perspektiv på skildringarna av svält.

Det finns dock risker med att skriva syntetiserande populärhistoria om något så förhållandevis utforskat som 1860-talets nödår. Om mycket saknar vi ännu kunskap. Så är det exempelvis högst osäkert i hur stor utsträckning den distribuerade nödhjälpen verkligen kom de mest behövande till del, och vilken roll den spelade för deras överlevnad. Västerbro är medveten om detta, vilket ändå inte

hindrar honom att dra slutsatsen att "en viss mängd nödhjälp nådde fram till många", vilket skulle förklara varför dödligheten blev så pass mycket lägre än i Finland, där nödhjälpen var mindre omfattande. I stället för sådana vaga men anspråksfulla formuleringar hade jag gärna sett att Västerbro mer transparent hade diskuterat vårt nuvarande kunskapsläge och bättre klargjort vilka av hans ofta långtgående slutsatser som står på fast empirisk grund. Riktigt tvivelaktigt blir argumentationen om att missväxtkatastrofen blev en viktig katalysator för Sveriges modernisering, inte minst med avseende på demokratisering, och att landet aldrig mer blev sig riktigt likt. Denna i och för sig intressanta tanke hade förtjänat en mer prövande hållning.

En annan svaghet som efterhand visar sig är att framställningen tappar fart i takt med att Västerbro lämnar skildringen av Norrland 1867–68, där han haft förhållandevis god tillgång till tidigare forskning, och fortsätter med katastrofens senare och mindre utforskade förlopp i södra Sverige. Trots föresatsen att skildra alla tre nödåren uppstår här en obalans som inte löses av det stora antalet lokalhistoriska vittnesskildringar. Rent dramaturgiskt går något också förlorat när det nu välbekanta svältförloppet upprepar sig.

En av bokens mest centrala utgångspunkter är att missväxtkatastrofen på 1860-talet var en av de värsta som Sverige genomlidit. Om regeringens beslut 1868 att dröja med hjälpen till de nödställda i södra Sverige får vi exempelvis veta att detta var ett av de mest ödesdigra regeringsbeslut som någonsin fattats i Sverige. En hel landsända sägs ha stått inför ett fullständigt sammanbrott. Om den stöldväg som nöden gav upphov till konstateras att den saknar motstycke i svensk historia. Västerbro framhåller själv faran av att överdriva betydelsen av det egna studieobjektet, men om denna utgångspunkt fått utgöra en av bokens frågor hade risken blivit mindre akut. Att det förekom ett enormt lidande under nödåren står klart. Att många miste

livet likaså – överdödligheten åren 1867–69 uppgick enligt samtida statistik till 27 000 personer. Detta är givetvis förfärande siffror. Jämfört med många tidigare missväxtkatastrofer i Sverige framstår likväl inte den ökade dödligheten på något sätt som anmärkningsvärt stor, givet skördeutfallet – snarare tvärtom. Marie Clark Nelson, som gjort den enda mer ingående vetenskapliga studien av dödligheten i ett av de hårdast drabbade länen, Norrbotten, kommer till slutsatsen att missväxten inte ledde till en svältkatastrof, jämförbar med tidigare seklers. Endast Tornedalen uppvisar en tydligt höjd mortalitet förorsakad av svältrelaterade sjukdomar. Dödsfall orsakade av direkt svält finner hon vara en myt. Nelsons resultat hade kunnat utgöra grund för en i sammanhanget viktig medicinhistorisk diskussion av kategorin svältrelaterade sjukdomar. Måhända har Nelson underskattat undernäringens betydelse för alla de sjukdomar som grasserade vid denna tid. Västerbro lämnar emellertid Nelsons resultat och metodik okommenterade. Implicit sägs således nödarens överdödlighet i princip helt kunna förklaras av svältrelaterade sjukdomar. Inte heller använder sig Västerbro av möjligheten att med hjälp av modern demografisk och agrarhistorisk forskning sätta in nödarens dödlighet i ett vidare historiskt sammanhang.

Om något tycks 1860-talets svenska samhälle snarast ha utmärkts av en hög resiliens. Trots en på sina håll mycket allvarlig missväxt, trots en med våra mått mätt rudimentär infrastruktur, trots senfärdiga myndigheter, och inte minst en lång föregående period av kraftig befolkningsökning och proletarisering, så tog sig en helt överväldigande majoritet – också i de lokalsamhällen som drabbades hårdast – igenom katastrofen med åtminstone livet i behåll. Sak samma med den samhällsordning som, enligt Västerbro, helt hotade bryta samman. Västerbro avtäcker en samhällsordning som inte endast i efterhand utan också av många i samtiden uppfattades som djupt orättfärdig.

Klassklyftorna har kanske aldrig varit så avgrunds djupa i Sverige som under dessa nödår, och Västerbros ilska är fullt begriplig. Men om något utmärker den sociala oro som förvisso förekom så är det hur begränsad den ändå var till sin omfattning. Samhällsordningen bröt inte sönder, vilket den inte heller hade gjort under tidigare långt allvarigare missväxtkatastrofer. Frågan är om den ens krackelerade, så som Västerbro menar att den gjorde.

I teoretiskt hänseende ansluter sig Västerbro till Amartya Sens inflytelserika tolkningsram, enligt vilken det väsentliga inte är om det finns tillgång till mat, utan om denna mat är tillgänglig för de människor som behöver den. 1860-talets missväxtkatastrof må ha utlösts av naturfenomen, men var likväl en konsekvens av politiska beslut och reflekterade en maktordning. Lutherska syndastraffsföreställningar, en korrupt statsförvaltning och ett förstocket kungahus läggs här till last. Det utan jämförelse största ansvaret åläggs emellertid den marknadsliberala ideologi som enligt Västerbro styrde maktthavnas agerande. Vilket historiskt förklaringsvärde dessa liberala idéer egentligen har för det inträffade blir emellertid aldrig föremål för någon ingående diskussion. Möjligheten att bedriva ideologikritik ges i stället företräde: om det inte varit för bland annat den blinda tron på den fria marknaden, vurmen för avregleringar, en nedmonterad krisberedskap och en obarmhärtig arbetslinje, hade de grasserande sjukdomarna kunnat hejdas och de allra flesta räddas. Också många andra dagspolitiskt brännande ämnen passerar revy, däribland de återkommande tvära kasten i Sverige, där politiken hastigt läggs om från en extrem till en annan, liksom splittringen mellan stad och land och frågan om hur Norrlands resurser bör fördelas; inställningen till tiggeriet, samt hur ett drunknat barn, på flykt undan fattigdom, väcker opinion. Tillsammans med nämnda ideologikritik utgör överlag dagens migrationsdebatt en viktig fond för boken. Västerbros politiska historiebruk är

slagkraftigt och han gör flera tänkvärda iakttagelser. De tidlösa parallellerna har också varit ett återkommande tema i bokens varma mottagande. En mer nyanserad diskussion av jämförelseleden då och nu hade dock gjort tydligt att jämförelsen inte endast rymmer likheter, utan också betydande skillnader.

Erik Bodensten

Avhandlingar

När man skär i nuet faller framtiden ut. Den globala krisens bildvärld i Sverige under 1970-talet

Gustaf Johansson

Uppsala universitet, 2018, 314 s.

Trots att flertalet bilder från 1970-talet blivit ikoniska exempel på hur globala miljöproblem kom upp på agendan har det enligt Gustaf Johansson inte tagits ett helhetsgrepp på de gestaltningar som mötte människor under detta decennium. Författaren tar avstamp i forskning om 1970-talet som en brytningstid, där framstegstro övergick i pessimism. Ambitionen är att problematisera relationen mellan 1970-talets gestaltningar och tiden som föregick dem. Johansson vill i stället knyta dem till en längre historia om hur nuet och samtiden har förstått inom moderniteten. Avhandlingen skulle kunna ses i ljuset av ett ökat intresse från historiker att undersöka 1970-talet som ett eget decennium utan nödvändiga band till ett ”långt 60-tal”.

Författaren utgår från att det genom de globala miljö- och framtidsfrågorna etablerades en specifik krisperception under 1970-talet som framträdde i tidens gestaltningar. Frågan om hur, och med vilka medel, denna framträdde ringas in med begreppet ”samtidsdiagnostik”. Med detta åsyftas det sätt som olika tider och rum konfigureras i nuet och skapar en

specifik bild av vad samtiden är. Denna konfiguration undersöks i första delen av avhandlingens analys. I förlängningen bär, enligt författaren, samtidsdiagnostiken också på en uppmaning att agera på ett givet sätt. Detta imperativ analyseras i andra delen. Med sitt tillvägagångssätt betonar Johansson att förstäelsen av samtiden skapas i de gestaltningar av globala miljö- och framtidsfrågor som undersöks. Därmed kan avhandlingen också vara av värde för forskare som intresserar sig för begrepp som historiemedvetande och historiebruk.

Materialet som analyseras är mångfasetterat och inkluderar illustrationer i tidningar, böcker, utredningar och utställningar, alla kategoriserade som gestaltningar. Tillvägagångssättet ger översikt och bredd men undviker frågor om vilken typ av samtid som var möjlig att skapa och återge givet genrekonventioner och teknik. Tidens materiella förutsättningar är inte oviktiga för vilken typ av bilder som gick att producera. Variationen i gestaltningar innebär dock ett inspirerande exempel för historiker som sysslar med visuell kultur. Johansson gör dessutom en lovvärd insats i att han inte stannar vid den enskilda bilden utan analyserar gestaltningen som helhet. Med tanke på att bilderna, som återfinns sist i boken, spelar en sådan avgörande roll i analysen är det olyckligt att reproduktionen inte är den bästa.

För de gestaltningar som analyseras saknar jag en utförlig diskussion om urval både när det gäller tematiska och tidsmässiga avgränsningar. En tydligare beskrivning av vad som egentligen definierar de analyserade materialen som globala miljö- och framtidsfrågor och hur Johansson hittat till just dessa gestaltningar hade varit välkommet. Gällande den tidsmässiga avgränsningen är i princip allt material i första delen från slutet av 1960-talet och tidigt 1970-tal. Till andra delen sker en förskjutning där fler av de analyserande gestaltningarna är från det senare 1970-talet. Konsekvenserna av urvalet hade